

ՀՏԴ 82.09 (479-25)

Գրականագիտություն

ԵՐԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑԻ ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՊԱՆԹԵՈՆԸ ԱՆԻ ՇԻՐԻՆՅԱՆ

Բանալի բառեր: Հին աստվածներ, հեթանոս ոգի, դիցաբանություն, հոգու գոյապտույտ, հելլենական մշակույթ, առասպել, դիցունի, նախասկիզբ, վերայական գրականություն, խորհրդանիշ:

Ключевые слова: Древние боги, языческая душа, мифология, буря души, эллинская культура, миф, богиня, предначало, ведическая литература, символ.

Keywords: Ancient gods, pagan soul, mythology, whirlwind of soul, Hellenic culture, myth, goddess, source, vedantic literature, symbol.

А. Ширинян

Языческий пантеон Егише Чаренца

Языческое мышление Чаренца нашло свое отражение в его произведениях. Первые годы литературной деятельности поэта совпали с периодом, когда одним из главных направлений развития цивилизации являлось возрождение языческого прошлого. Языческий пантеон в литературе занял широкое место и стал постаментом героических идеалов.

Чаренц изображает языческую стихию выражающую далекую бытовую красоту культур дохристианского периода параллельно античной, эллинской культуре, затронув ассориийских, индийских, греко-римских множественных богов.

A. Shirinyan

Yeghishe Charents' pagan pantheon

Charents's pagan thought was reflected in his poems. The first years of the poet's literary career coincided with such a period when one of the important directions of the national civilization was regeneration of the pagan past. Pagan pantheon occupied a spacious place in the literature and became a pedestal for ideals.

Charents describes the pagan element expressing the beauties of the old way of life, at the same time showing a parallel between the Armenian culture of the pre-Christian period and ancient, Hellenic culture noting numerous Assyrian, Indian and Greco-Roman goddesses.

Չարենցի հեթանոսական մտածողությունն իր արտացոլումն է գտել նրա ստեղծագործությունների մեջ: Բանաստեղծի գրական գործունեության առաջին տարիները համընկան մի այնպիսի ժամանակաշրջանի, երբ ազգային քաղաքակրթության զարգացման գլխավոր ուղղություններից մեկը համարվում էր հեթանոսական անցյալի վերածնությունը: Հեթանոսական պանթեոնը գրականության մեջ գրավեց ընդարձակ տեղ և դարձավ հերոսական իդեալների պատվանդան:

Չարենցը պատկերում է հեռավոր կենցաղի գեղեցկություններն արտահայտող հեթանոսական տարերքը՝ նախաքրիստոնեական շրջանի հայ մշակույթին զուգահեռելով նաև անտիկ, հելլենական մշակույթը, անդրադառնալով ասորական, հնդկական և հունա-հռոմեական բազմաթիվ աստվածությունների:

Չարենցը անցյալի խիզախ մեկնաբանն է և գալիքի մարգարեն: Նրա ստեղծագործությունները բոլորի մասին ու բոլորի համար են: Այնտեղ ենք մենք, այնտեղ են ապագայի սերունդները, այնտեղ են հին աստվածները: Ընդգրկումների որպիսի՝ ահռելիություն՝ խելագարության հասնող...

Գրողի գրական գործունեության առաջին տարիները մեր ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցող մղձավանջային ժամանակներ էին: Հայրենիքը բզկտված էր ու անհույս: Մեծագույն ցավ էր սա, որի մեջ էլ մկրտվեց Չարենց-բանաստեղծը:

1909 թվականին Ադանայում և Հալեպում կազմակերպվեց հայության ջարդ, որին հետևեցին 1915 թվականի, ապա նաև 1923 թվականի կոտորածները: Քրիստոնեությունը չէ, որ պետք է լուծեր այս խնդիրը. անհրաժեշտ էր ուժ, առնականություն, հեթանոս ոգի: Հայ գրականության մեջ սկսվում է «հեթանոսական շարժումը»: Կոստանդնուպոլսի հեթանոսական խմբակը 1914 թվականին հրատարակում է «Նավասարդ» տարեգիրքը: Հրապարակված հոդվածներում ազգային քաղաքակրթության զարգացման գլխավոր ուղղությունը համարվում էր հեթանոսական անցյալի վերածնությունը: Շարժման խորքերում ազգային ոգու վերադարձն էր, որի տրամաբանությամբ էլ հեթանոսական պանթեոնը

գրականության մեջ գրավեց ընդարձակ տեղ ու դարձավ հերոսական իդեալների պատվանդան:

«Լյանքի հիմերի» որոնումները Չարենցին ևս տանում են հին աստվածների մոտ: Սակայն բանաստեղծի հեթանոսական մտածողությունը տարբերվում է արևմտահայ գրական շարժման ընդհանուր մթնոլորտից: Սա սիմվոլիստի յուրահատուկ դարձ է դեպի անտիկ դիցաբանություն: Հիմա՝ սիմվոլիստ, թե՛ հեթանոս: Չարենցի պարագայում սա ոչ նրկվություն, ոչ էլ հակադրություն է. դիցաբանությունը ձևավորվել է այն ժամանակ, երբ դեռ մարդկային գիտակցությունը նույնացնում էր իրականն ու իդեալականը: Չարենցի նրկներում կան և՛ հեթանոսական, և՛ խորհրդապաշտական պատկերներ:

Հայտնի փաստ է, որ Չարենցը պայքարում էր հնի ու հնացածի դեմ: Բայց ինչու՞ է նորարարության այս ջատագովը դիմում հին աստվածներին: Պարզվում է, որ Չարենցը դեմ էր հնացածին, բայց ոչ հնուց եկող հավերժականին:

Բանաստեղծն իրեն համարում է Արամազդ աստծու հովանու տակ ծնված.

Ես ծնվել եմ Մակու քաղաքում,
Արևի տակ ոսկեղեն, հասուն,
Շոգ շնչի տակ Օրմուզդի թևի—
1897 թվին¹:

Զրադաշտական կրոնում Օրմուզդը (Արամազդը) համարվում էր լույսի և բարու աստվածություն: Եվ, իրոք, Չարենցից լույս ու բարություն է ծորում:

Չարենցը հյուսում էր նոր հայրենիքի ավանդավեար: Լինելով լավատես՝ նա ձգտում էր դաշնության: Բայց ինչու՞ առասպելն այդքան տխուր է ստացվում: Ինչքա՞ն կդիմանա գալիքի համար մաքառման ճանապարհին ու... կդիմանա՞ արդյոք... Հեթանոսությունը որոշ լիցքեր ու սիմվոլներ էր հաղորդում բանաստեղծի քաղաքական մտածողությանը:

Վահագնի առասպելը, անցնելով դարերի միջով, սերունդների համար դարձել է փրկության հույսի խորհրդանշան: Դաժան իրականությունը, սակայն, գրելով բոլոր պատրանքները, երազի տեղ թողնում է արյունոտ մի վերք.

Եվ հավատացի՞նք, հարբած ու գինով,
Որ դու կաս՝ հոգր, մարմնացում Ուժի—
Իսկ նրանք եկան՝ արյունով, հրով,
Մեր նրկիրը հին դարձրին փոշի...
Եվ երբ քարշ տվին դիակդ արնաքամ,
Որ նետեն քաղցած ոհմակներին կեր—
Մեր կյանքի հիմերն անդունդը ընկան
Եվ արնոտ միզում ճարճատում են դեռ...²

Հայաստանի կերպարի հետ վեր է հառնում և նրա զավակի կերպարը, որի որոնումների նպատակը հայրենիքի ճակատագրի առեղծվածն էր: Վահագնի արնաքամ դիակը «քարշ տվին», «Որ նետեն քաղցած ոհմակներին կեր»: Բայց չէ՞ որ չնետացին: Ու Վահագնը փյունիկի նման պետք է վեր հառնի՝ «մեր կյանքի հիմերն» անդունդից հանելու: Սա մաքառման բանաստեղծություն է:

Սակայն իրականությունն այլ բանի մասին էր աղաղակում, գահավիժում էին երբեմնի լուսավոր երազները, պատմության չար հողմերի դեմ կանգնում է ավերակված ու վիրավոր Հայաստանը: «Վահագնը» յուրօրինակ մի ճիշ էր Հայաստանի անհեռանկար կացության

¹ԵղիշեՉարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր., 1963, էջ 154:

²Նույն տեղում, էջ 37:

մասին: Մի պահ բանաստեղծի ուղին մոլորվում է հակասությունների խաչմերուկներում. նա մերթ Գտնում, մերթ Կորցնում է փայփայած հույսերը. «Թե մի ֆ էիր դու...»:

Չարենցը առաջիններից էր, ով տեսավ, որ «թագավորը մերկ է»: Գոյության պլաները կորցրած հայ ժողովուրդը կանգնած էր անդունդի ամենավտանգավոր եզրին: Այնուհանդերձ, բանաստեղծը հավատում էր, որ մի օր կտեսնի կապուտաշյա հայրենիքը՝ որպես իր «անբիծ հարսնացուն»՝

Արևների նման պայծառ, լուսավոր,
Ճաճանչների նման Վահագն Աստղծու¹:

Ու թեկուզ «Մեռնող օրվա արնաթաթախ հայացքում», Չարենցը տեսնում է «կապուտաշյա սիրտի»՝ հեթանոս հարսանիքը, գիտեր, որ մի օր կերջանկանա՝ օրհներգելով իր հեթանոս Աստծուն.

Վաղը, վաղը գինառատ հարսանիքը կըտոնենք.
Կապուտաշյա՝ Սիրտիս... – մեզ աստվածներն են կանչում...²

Կորցրած հայրենիքը գտնելու ակնկալիքներով Չարենցն արթնացավ... «գորքերի շարքում»: Սակայն մահվան խրախճանքն էր ամենուրեք: Դանթեական դժոխքը կլանել էր և՛ կապուտաշյա հայրենիքը, և՛ ժողովրդի գավակներին. ահա մարդու հոգեկան փլուզումը, ահա նրա բարոյական ոչնչացումը: Հենց այս դժոխքում է բանաստեղծը մի պահ մարմինը հանում հագիցն ու հայտնվում նախապապերի երկրում, ուր

Թռչկոտում էին սնթևեթ ու չար
Եվ երգում էին Աստղկա մասին...
Խենթ երգում էին, որ Աստղիկը կա,
Ապրում է այնտեղ – ջրերի խորքում.
Թող բուքը ոռնա՝ աշխարհի վրա –
Իրեն ինչ՝ նա կա – անմահ, անհերքում, –
Եվ միշտ գեղեցիկ ու կույս կմնա
Իր աստվածային, անհուն եզերքում³:

«Դանթեական առասպել»-ի առաջին տարբերակում «...ծովն էր զառանցում մեռած՝ // Խնդդելով իր մեջ ամեն հիշատակ // Ու ամեն սիրերգ՝ Աստղիկից առած»: Սակայն բանաստեղծը հավատում էր դիցուհուն ու ոչ իզուր.

Եվ հանկարծ, այն գոց լռության միջում
Զնգաց մի անու 2, մի անու 2 սիրերգ...
– Ջրերի միջից Աստղիկն էր կանչում –
Աստղիկն՝ հեթանոս, աստվածորեն մերկ...⁴

Ու հենց այդ «նո՛ր ու խորհրդավո՛ր Աստվածածարավ երգի ելեւջն» է, որ գուրգուրում էր բանաստեղծի վիրավոր սիրտը: Հայոց վիշտը դառնում է այն խթանը, որն առաջ է տանում բանաստեղծի երգը դեպի համաշխարհային գրականության հզոր հոսանքները:

¹Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր. 1963, էջ 10:

²Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր. 1963, էջ 315:

³Նույն տեղում, էջ 27:

⁴Նույն տեղում, էջ 320:

Ավելի ուշ Աստղիկի կերպարին Չարենցն անդրադառնում է համանուն բանաստեղծության մեջ: Հայկական հեթանոսական պանթեոնից նա արդիականություն է հրավիրում սիրո և պտղաբերության աստվածուհուն.

Աստղի՛կ, իջի՛ր նորից, որ իմ հրով վառած՝
Արյունդ արև՝ ծնի գալիք կյանքի համար¹:

Սումայի նման Աստղիկն էլ շարունակ ինքնափոխակերպվում է՝ ասպարեզ տալով նորանոր մարմնացումների: Ամենից առաջ նա փառաբանվում է որպես հզոր, չնդծված, տիեզերածավալ սիրո ու կանացիության խորհրդանշան, ապա՝ որպես պտղավետության ու կենդանության նախասկիզբ.

...Աստղի՛կ, կին դու՝ հավերժ բնդուն²:

Վեր հանելով Աստղիկի հզորությունը, սերը, կենսունակությունն ու կանացիությունը՝ Չարենցը պսակագերծում է իր ժամանակի բարոյականությունը.

Վաղու՛ց անցել ես դու, Աստղի՛կ, կյանքից մեր մութ...³

Չարենցի վաղ շրջանի ստեղծագործական առնչությունները բնութագրելիս հարկ է հիշատակել նաև Լ. Շանթի անունը: Պատանի Չարենցը Թիֆլիսում դիտել է Լ. Շանթի «Հին աստվածները»: Կարելի է ենթադրել, որ հեթանոս աստվածներին նվիրված տեսարաններից է ծնվել «Կապուտաշյա հայրենիքի» հեթանոս ոգին: Այստեղ բանաստեղծը փառաբանում-օրհնում է Սիրուհուն, Սերին, Տնակին, Այգուն, Աստծուն, Արևին, Հայրենի հովտին... Երևում է այն եզրը, որով պոեմը կապվում է 10-ական թվականներին հայ գրականության մեջ սկսված «հեթանոսական շարժմանը»: Այստեղ տեսնում ենք հնամենի պատմության հերոսական ոգին ու հեռավոր կենցաղի գեղեցկություններն արտահայտող հեթանոսական տարրերի նշանները.

Օ՛, հինավուրց Վանք... Հայրենիս բազին...
Ուր նրանց կնդրուկն է սուրբ մլացել...
Ողջունո՛ւմ է Քեզ իմ տրտում հոգին,
Ու սիրում է Քո վեհությունը ծեր⁴:

Դրամայի առաջին պատկերների տեսլային լիցքը երևում է հատկապես «Տեսիլաժամեր»-ում:

Չենք կարող ժխտել նաև, որ Չարենցի բանաստեղծական ինքնատիպ աշխարհի ձևավորման մեջ որոշակի մասնակցություն է ունեցել Դ. Վարուժանի պոետիկան: Վերջինիս մտածողության ու արտահայտչական արվեստի առանձին ձևեր որոշակի դրոշմ են թողել Չարենցի հոգեբանության մեջ: Ազդեցության գլխավոր հունը նորից բանաստեղծական հեթանոսությունն է: Ժամանակին Վարուժանը ողբում էր ուժի, գեղեցկության ու սիրո հովանավոր հին աստվածների՝ Ապոլոնի, Անահիտի, Պանի, Աստղիկի և մյուսների մահը:

Գեղագիտական նուրբ ու բազմազան աղերսները շատ են: Դիտարկենք, օրինակ, գինեգությունը: Գինու նկատմամբ Չարենցի հետաքրքրությունը սկիզբ է առնում կենցաղա-խրախճանքային մակարդակից և հասնում մշակութային, դիցաբանական,

¹Եղիշե Չարենց, Պոեմներ, բանաստեղծություններ, Եր. 1984, էջ 310:

²Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Եր. 1962, էջ 326:

³Նույն տեղում:

⁴Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր. 1963, էջ 312:

բանաստեղծական խոր ըմբռնումների, ինչպես Վարուժանի մոտ: «Շանթ իր վերջին գործով մեզ կվերադարձնե Հին Աստվածներուն, սիրո և գինիին ու կը հրավիրե մեզ իջնել կյանքի ծովին մեջ»¹, – նշել է Դ. Վարուժանը, երբ 1913 թվականին Պոլսում մասնակցում էր «Հին Աստվածներին» նվիրված «Գրական թնյասեղանին»:

Վարուժանի այս զգացությունը գլխավորապես գործում է գինու՝ իբրև սրբազան հեղուկի նախնական-դիցաբանական պատկերացումների հունում (սոմայական սկիզբը վեդաներում, դիոնիսյան սկիզբը հունական պանթեոնում և այլն): «Հեթանոս դարերուն մեջ իզական ձևը պաշտվեցավ, գինին ոգևորեց ձևին գեղեցկությունը...»², – նկատել է Տիգրան Չոկյուրյանը: «Գովք խաղողի, գինու և գեղեցիկ դպրության» պոեմում Չարենցն անտիկ, հելլենական մշակույթին զուգահեռում է նախաքրիստոնեական շրջանի հայ մշակույթը:

Չարենցի բանաստեղծություն է ներթափանցում մարդու (այս դեպքում՝ կնոջ) և բնության նույնացման մոտիվը.

Անուշաբույր իր բեռին տակ կը կքեր
Դեղձենին քեզ նմանակ...³ (Վարուժան)

Բնությունը, գիրգ ստինքները բաց,
Ցոփ կնոջ նման հեթանոս, հլու –
Պատրաստ էր ամեն անցորդի առաջ
Իր աշնանային բերքը փռելու⁴: (Չարենց)

Երիտասարդ Չարենցը գործում էր մշակութային մի դաշտում, որ լիցքավորված էր Նիցշեի փիլիսոփայությամբ ու սիմվոլիզմի գեղագիտությամբ: Համաձայն նիցշեական փիլիսոփայության տեսության՝ մարդը, ապավինած սեփական ուժերին, պիտի ապրի ազատ, անկաշկանդ հեթանոս ապրելակերպով, որի խորքում հոգևոր ու բարոյական հզոր ուժ է թաքնված: Նիցշեն առաջ էր քաշում հեթանոսությունը՝ գերմարդու որակով: Իմացաբանական տարաբնույթ հոսքերը տարբեր անկյուններով բեկվում էին բանաստեղծի քնարական աշխարհում: Չարենցի ստեղծագործության կապը խորհրդապաշտության հետ միջնորդավորված էր այդ ուղղության եվրոպական և ռուսական դպրոցներով: Խորհրդապաշտական գեղագիտության բանալիներով Չարենցն արտահայտում է հավելյալ աշխարհների տեսիլքը, որ նրա ստեղծագործության մեջ երբեմն հայտնվում է եգիպտական անդրշիրիսյան Ամենտի եզերքի նշանով՝ մի անձանոթ հանգրվան, որի մասին ասվում է, թե այնտեղ՝

Հոգին չի մեռնում: Մարմինը թողած երկրային փոսում –
Թափառում է նա տիեզերական լաբիրինթոսում⁵:

Երբեմն տեսիլքը համառոտում է երկինք և նրա ելագիծն են դառնում Հարդագողի «ոսկեման ուղիները», որ հմայում են Չարենցին՝ որպես մարդկային կյանքի հավերժական փնտրումների հանգրվան:

Չարենցն ասպարեզ եկավ իբրև ազգային մեծ ողբերգության, հույսի և մաքառման խոշորագույն բանաստեղծ: Նա ստեղծեց ոչ միայն արյունաձերկ հայրենիքի պատկերը, այլև՝ հեթանոս անցյալի ոգով տոգորված մթնոլորտ, ընդլվածան և կամքի, վրեժի և զորության, նրազանքների և նրջանկության թեմատիկ մի համակարգ, որ զարգացնում է ազգային

¹Ա. Շարուրյան, Դ. Վարուժանիկյանքիստեղծագործությանտարեգրություն, Եր., 1984, էջ 202-203:

²Գրականասուլիսներ, Գ, Դ. Վարուժանի «Հեթանոսերգերը», Կ. Պոլիս, 1913, էջ 30:

³ԴանիելՎարուժան, Երկերիլիակատարծողովածու, հ. 2, Եր., 1986, էջ 31:

⁴ԵղիշեՉարենց, Երկերիծողովածու, հ. 2, Եր. 1963, էջ 23:

⁵<https://hy.wikisource.org>:

ազատագրության հասնելու գաղափարը: Ծնվում են նոր երկեր՝ հոգեբանական ու քաղաքական նյութի պատկերավոր խտացումներով: Հեղինակը հատուկ իմաստ է դրել «Վահագն»-«Աթիլլա» մեծագույն մեջ՝ ընդգծելով դրանց ժամանակագրական, բարոյական ու գաղափարական աղերսները: Ըստ Չարենցի՝ վերջինիս մեջ «պատկերված է «հոների արքա հզոր Աթիլլը»՝ որպես պատերազմի ահեղ սպառնալիք, որ կախված է բուրժուական հասարակարգի վրա»: Ուշագրավ է, որ այս կերպարը խուժել էր նաև ժողովրդական պոեզիա. Չարենցի «Աթիլլան» ունի Վյաչեսլավ Իվանովից քաղված «Տրորի՛ր նրանց դրախտը, Աթիլլա» („Топчи их рай, Атилла!“) բնաբանը: Ռուս սիմվոլիստների տեսաբանը, ի դեմս Աթիլլայի, փառաբանում է աշխարհը հիմնահատակ կործանող ուժը: Նա երկրպագում է Աթիլլային՝ իբրև «ահեղ դատաստանի» մարգարեի (հարկ է նշել, որ հայ աստվածների մեջ չկան չարի աստվածներ):

Բացի այս սիմվոլիկ կերպարից, Չարենցն անդրադառնում է հնդկական ու հունահռոմեական բազմաթիվ աստվածությունների: Ինչպես նշեցինք, նա քաջածանոթ էր նաև Նիցշեի կողմից բացահայտված «ապոլոնյան և դիոնիսյան նախասկիզբ» հասկացություններին: Սիմվոլիկ կերպով «ապոլոնյան» կոչվող նախասկիզբը մարդու ներաշխարհում առաջ է բերում մի այնպիսի հոգեվիճակ, որը կարելի է համեմատել երազատեսության իրավիճակի հետ: Այսինքն՝ մարդկային միտքն ու բանականությունը ռեալ կյանքի ցավից ինքնաբերաբար փախչում են դեպի հոգու խորխորատներ, ուր երազանքների, անուրջների հրաշալի տարածք կա: Ապոլոնը երևակայության, պատրանքի թվագյալ փայլի աստվածն է, որ փնտրում է վեհը, գեղեցիկը ու խորհրդանշում այն:

Ի հակադրություն ապոլոնյանի՝ դիոնիսյան հոգեմիտվածքն առաջ է բերում գինություն, թմրածության հոգեվիճակ: Այս միտվածությունը մեծ մասալականություն էր վայելում Հին Հունաստանում. դա ամբոլսի ապրելակերպն էր՝ կյանքի կենսատու երակների փառաբանումն ու վայելքը, ապրելակերպ, որը կոչվում էր հեթանոսականություն: Այս ամենն իր վառ արտացոլումն է գտել «Տեսիլաժամեր» շարքում:

«Եզերքը Աիդ» բալլադում Չարենցի գրչի տակ վերաիմաստավորվում է հունական դիցաբանությունից վերցված մի սյուժե. մեռյալների հոգին նավավար Քարոնը Ստիքս գետի վրայով հասցնում է Եզերքը Աիդ, որի մուտքի պահապան Կերբեր շունը ներս է թողնում հոգիները և հսկում, որ ոչ ոք դուրս չգա այնտեղից: Այդ մեռյալները չէ, որ տեղափոխվում են անդրժիրիսյան աշխարհ, այլ՝ մարդկային երազանքները: Այսինքն՝ կենդանի մարդն իսկ մեռյալ է, քայլող դիակ, եթե նրա երազանքները հոշոտվել են ու նետվել Ստիքսը: Իսկ որտե՞ղ է Աիդ եզերքը: Չարենցը հստակ մատնանշում է դրա տեղը.

Հոգու հեռավոր դարպասից անդին,
Ուր մշուշ է, մեզ,—
Ուր թանձր միզում վխտում են մթին
Կասկածները նենգ...¹

Բանաստեղծը մեռյալների հոգիները փոխադրողի՝ Քարոնի կերպարին անդրադարձել է նաև ավելի ուշ՝ 1933 թվականին գրած «Մահվան տեսիլ»-ում.

Եվ Մտածումս ահա, որպես մշտնջական ու կորովի Քարոն,
Նավարկում է դեպի Անցյալը...²

Այստեղ է, որ Չարենցը համոզվում է՝ «դժնի» ու «ժանտաժանտ», «անփայլ» ու «գոսնական» տեսիլը.

¹ Եղիշե Չարենց, Պոեմներ, բանաստեղծություններ, Եր. 1984, էջ 246:

² Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր. 1968, էջ 485:

Ո՛չ փառքի գագաթ է խոստանում, ո՛չ քերթության Պառնաս...¹

«Տեսիլաժամերն» ընդգրկում է նաև «Մարի, էգ թռչուն...» բալլադը, որը կարծես ամփոփում է շարքի ողջ ասելիքը: Դեռևս վեդայական գրականությունից եկող Սամսար՝ հասկացությունը (Չարենցի մոտ՝ Սանսար) ենթադրում է հոգու հավերժական գոյատևույթ՝ անցում մի ձևից մյուսին: Սակայն Չարենցի քնարական հերոսը բուռն տենչում է վայելել կյանքը, սթափ է նայում իրականությանն ու նրբեք չի տրվում պատրանքի ինքնախաբեությանը:

Հոգնե՛լ եմ, հոգնե՛լ երազից, մահից,
Անտարբերության վիճակից երեր.
Ուզում եմ զգալ, շոշափել նորից,
Չունենալ երազ, թռիչք ու թևեր²:

Նա ուզում է աշխարհն զգալ «որպես քաղցր դող», նա չի կամենում իրեն բեռ անել «հոգու դիակը», նա փառաբանում է Արևը, Ազնին, Ռան և էգ թռչունի «հուր մարմնի հմայքը դյուրոտ»:

Արևի մեջ միշտ բովանդակվել է մարդկանց երազանքը գեղեցիկ կյանքի մասին: Չարենցի արևապաշտությունն ունի սեփական, ինքնուրույն բովանդակություն: Այն ամենուր է: Իր դասերը՝ Արփենիկ Չարենցին նվիրած ակրոստիքոսներում «անհուն հավատքով» նա դիմում է Արևին՝ որպես աստծու: Իրականում Հայաստանում Արևը եղել է սիրված աստվածներից մեկը, և նրա պաշտամունքը կրել է համահայկական բնույթ: Հելլենիզմի ազդեցությամբ Արևը նույնացվել է հունական Հելիոսի հետ, իսկ հետագայում՝ Տիրի և Միհրի, երբեմն նույնիսկ՝ Վահագնի հետ: Չարենցի արևապաշտությունը նման չէ սիմվոլիստ բանաստեղծների (Սիամանթո, Մ. Մեծարենց...) աղոթքներին: Չարենցի արևապաշտությունը արևի՝ արիության, ուժի, վերածնության ժողովրդական պատկերացումից սնվող մեծ զգացումն է:

Չարենցի Արևը կյանքի ծաղկման ու հզորության աղբյուր է. «Դեպի Արև՝ նեխ գնում ամբոխները խելագարված»։ Չարենցի Արևը հայ է, պաշտամունքը՝ ազգային: Հնադարյան առասպելները, հոգևոր երգերը, ինչպես նաև ավելի ուշ շրջանում ստեղծված ժողովրդական ավանդությունները վկայում են, որ արևը հայերիս համար եղել է վերածնության, զարթոնքի, հառնումի, ուժի ու արիության խորհրդանշան: Լեռն վկայում է, որ հնդեվրոպացի հայերը իրենց հին հայրենիքից էին բերել արեգակնային աստվածությունը, որ նախապես կոչվում էր Արեգ կամ Արև, իսկ տվյալ լուսաստուն, որ կոչվում էր Արեգակն, ընդունվում էր իբրև այդ աստվածության աչք (արև ակն): Պատմաբանը Արեգ աստծու հոմանիշ է համարում Վահագն աստծուն: Ի դեպ, այս պաշտամունքը շարունակվում է մինչև օրս. հայերս սովորություն ունենք նրդվելու իրար արևով:

Արևը մտնում է հաղթանակած բազմությունների նրթը՝ խորհրդանշելով նրանց հզոր ապագան:

Հոժ խմբերով հազարանուն, արեգակի հրով վառված՝
Դեպի Արև՝ ն էին գնում ամբոխները խելագարված...³

¹Նույն տեղում, էջ 224:

²Եղիշե Չարենց, Պոեմներ, բանաստեղծություններ, Եր. 1984, էջ 249:

³Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր. 1963, էջ 94:

Արևապաշտության թեման շարունակվում է նաև «Ողջակիզվող կրակ» շարքում: Արևը, կրակը, հուրը հանդես են գալիս որպես հոգեկան ազատության խորհրդանիշներ, որպես հարության ակունքներ:

«Իրիկնային» արևը երևում է հեթանոսական տեսիլի կերպարանքով: Սկսվելով Մահից՝ ենթաշարքն ավարտվում է Արևի երկրպագությամբ:

Իսկ ահա «Սոմայում» հեղափոխությունը ներկայացվում է դիցաբանական հերոսի կերպարանափոխության խորհրդապաշտական պատկերով: «Սոման» բանաստեղծի՝ հին աշխարհի դեմ անհուն ատելության և նոր կյանքի նկատմամբ ունեցած խանդավառ սիրո արտահայտությունն է: Առաջին հրատարակության մեջ «Սոման» ենթավերնագրված է՝ «Նոր վեղյան պոեմ» և ունի «Սո՛մա, դու վերջին ազատություն...» բնաբանը: Հայտնի է, որ Սոման ունի բույսից սերված աստվածային խմիչքի հրաշագործ ուժ: Սոմա խմելով՝ իրենց ուժերն են բազմապատկում նախաբուդյալական աստվածները, ինչպես նաև՝ Ինդրան՝ հնդկական արեգակի և ամպրոպի աստվածը: Այդ թունդ խմիչքը պատերազմներից առաջ ռազմիկներին ուժ ու կորով էր տալիս: Այն օգտագործում էին նաև ծիսակատարությունների ժամանակ: Նրան անվանում են աշխարհի տիրակալ, աստվածների աստված, կենարար ուժի կրող, երկնային, ինչը միանգամայն համապատասխանում է այն զգացողություններին, որ առաջացնում է թմրադեղը: Չարենցը գիտեր, թե ինչ է Սոման, երբ նրան «քաղցր քույր» էր անվանում (խմիչքն իրոք քաղցր էր՝ բառի ուղիղ և հատկապես փոխաբերական առումներով, իսկ Չարենցը նման խմիչքներից շատ լավ էր հասկանում):

Սոման ունի նաև սրբազան կրակի՝ Ազնու հատկություն: Նա աստվածն է սրբության ու մաքրացման, նա հավերժական նախասկիզբն է ազատության, մի ազատության, որ Չարենցի գրչի տակ դառնում է երկնային քույր, սուրբ բույս, արև, կրակ, հուր, բոց, հրդեհ, Ազնի, սրբազան խմիչք... Չարենցի Սոման աշխարհը ցնցող հրդեհ է, բոցավառված սեր, ոգևորության գինի, արշալույսների անարատ արգանդ, ազատության սրբազան հարս... «Քաղցր քույրը» փոխակերպվում է փոթորկվող կրակ-հրդեհի, Ազնիի, նա դառնում է արբեցնող խմիչք, ազատության խորհրդանիշ, մրրկաշունչ բոց...

Հայտնի է, որ Վահագնը ծնվել է կարմիր եղեգնիկից: Ազնին, իբրև կայծակի, կրակի աստվածություն, ծնվում է բույսերից: Մ. Աբելյանը բերում է Ռիզվեդայի հետևյալ բացատրությունը. «Բույսերը կանոնավոր երևացողին՝ Ազնիին իրենց մեջ են առել իբրև սաղմ. այս Ազնիին ծնեցին մայրական ջրերը, նմանապես ծնում են նրան ծառերն ու խոտերը՝ հավետ հղանալով»¹:

Սոման, դառնալով համաշխարհային հրդեհի սկիզբը, իր մեջ է առնում նաև հնամյա Նաիրին: «Սոման» Չարենցի հեղափոխական պոեզիայի նախերգանքն է, որին հետևեց «Ամբոխները խելագարված» հերոսական ասքը: Կրակի կերպարը, պոեմի հետագա հատվածներում կենտրոնական տեղ զբաղեցնելով, հարաբերվում է խենթ ամբոխների հետ.

Ամբոխները գրահապատ
Ծափ են զարկում ու պարում,
Ջահ է դարձել ամեն մի մարդ
Կրակապատ աշխարհում:

Ու պար բռնած ու խելագար
Ե՛րգ ենք ասում կրակին –
Ու վառվում է աշխարհը քար
Մորիկներում կրակի²:

¹ Մանուկ Աբելյան, Երկեր, հ. Ա, Եր. 1966, էջ 79:

² Եղիշե Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Եր. 1963, էջ 76:

Լյարելի է ենթադրել, որ Չարենցը պոեմը մտահղացել է իբրև ժողովրդի հզոր ուժի մասին պատմող դյուցազնավեպ, որ ներշնչվել է նաև «Սասունցի Դավիթ» Էպոսից: Բանաստեղծն իր ողջույնն է հղում «Ննու՛, մոտիկ ընկերներին,–աշխարհներին, արևներին...»: Սա նման է հայ ժողովրդական վեպի ավանդական «գողորմներին»:

Անցած դարի 10-ական թվականներին տարածված պոեմ էր նաև Շամիրամի թեման: Ասորական դիցաբանական թագուհու կերպարի միջոցով սերն արտահայտելու փորձ էր Չարենցի «Շամիրամ» բանաստեղծությունը: Իսկ ահա այլաբանություն է նույնանուն բալլադը: Առասպելի կերպարների միջոցով բանաստեղծը ներկայացնում է ժամանակակից իրականության հոգևոր աղքատությունն ու բարոյական քայքայումը: Այստեղ առավել ընդգծվում են հեթանոսական հնադարի մարդկանց հերոսական գծերն ու բարոյական բարձր հատկանիշները, նրանց անսայթաքիայրենասիրությունն ու հոգեկան գեղեցկությունը: Իսկ «Արքաների համար նոր – բավական է մի ժպիտ»¹:

Արա Գեղեցիկի պաշտամունքին է աղերսվում Ադոնիսի մասին առասպելը: Վերջինս հին շատ կրոններում համարվում է մեռնող և հարություն առնող աստվածություն (Ադոնիս նշանակում է հազվադեպ գեղեցկության տղամարդ): 1937 թվականի հունիսին Չարենցը գրում է «Իմ Ադոնիսին» բանաստեղծությունը, որը, ինչպես բանաստեղծի մի շարք այլ գործեր, վիճաբանությունների տեղիք է տալիս: Նույն ժամանակում է գրել նաև «Արուսին–մենակ» ստեղծագործությունը, որտեղ Արուսի նկատմամբ իր սերն անվանում է «ադոնիսյան», իսկ գործն ավարտում է այսպես.

Նրան գրկած՝ ես նրազել եմ լուսն
Ադոնիսի բարակ մարմինն արևն...²

Մեկ այլ սևագրության մեջ Չարենցն Արուսին կոչում է Մելպոմենեի ամենափայլուն աստղ: Հունական դիցաբանության մեջ Մելպոմենեն ողբերգության մուսան է, այլաբանորեն նշանակում է՝ ընդհանրապես թատրոն կամ ողբերգության բեմական մարմնավորում: Սևագրությունն ունի հետևյալ գրությունը. «Նվիրում եմ իրեն՝ Արուսին՝ նրա հանճարով ու հրով ներշնչված այս պոեմը՝ հայկական Մելպոմենեի տաճարի չքնաղագույն և արևահամ դիցուհու – նու՛յն Արուսի մասին...»³:

Չարենցի ստեղծագործության մի շատ հետաքրքիր ու բեղմնավոր շրջան սկսվում է «Էպիքական լուսաբաց»-ով: Բանաստեղծն ավելի հասուն է ու իմաստնացած, քանի որ «Իմաստուն բուն Միներվայի» թառել է նրա գլխի վրա: Հին Հռոմում Միներվային նույնացնում էին Աթենասի հետ: Միներվան համարվում էր արհեստների, գիտության և արվեստների հովանավոր: Իմաստության ու գեղեցկության գերագույն դիցուհուն՝ Աթենաս-Պալասին, որպես Ջևի աստվածային գլխից ծնված, Չարենցը հիշում է նաև «Երկիր Նաիրի» վեպում:

Լյանքի չափազանց դժվարին, մահահոտ ու ոգեպահանջ ժամանակներում Չարենցը գրել է իր «ամենաչքնաղ երկը»՝ «Նավգիկեն»։ 1930-ական թվականների մղձավանջի մեջ Չարենցն իր Նավգիկենին էր որոնում: Ժամանակի քաղաքական փոթորիկները խորտակել էին Չարենցի նավը: Ողիսևսի նման նա ևս մահվան օրհասական տագնապների մեջ էր, բայց նրա Նավգիկենն այդպես էլ չհայտնվեց, և նա, իր նրազանքների հանգրվանին չհասած, մահացավ բանտում: Քնարական պոեմում բացահայտվում է Չարենցի՝ որոնողի ու թափառողի փոփոխական կերպարը: Բանաստեղծը խորհրդածում է ամբողջ Լյանքում իր որոնած և այդպես էլ չգտած Նավգիկենի մասին, որ նայադների նման անվերջ կանչում ու կանչում է (ինչպես տեսանք վերոնշյալ տողերում, Չարենցը նայադներ է անվանում նաև Վահագնի հրավարս հարսներին, որոնք, բացի նիմփաներ (ջրահարսեր) լինելուց, առնչվում

¹ԵղիշեՉարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Եր. 1962, էջ 207:

²ԵղիշեՉարենց, Գիրքմնացորդաց, Անտիպժառանգություն, Եր., Նաիրի, 2012, էջ 65:

³Նույնտեղում, էջ 276:

Էին երգի ու պոեզիայի հետ): Կարոտների կանչին ունկնդիր՝ նա այդպես էլ ավարտում է պոեմը.

Եվ կկանչեն նրանք, մինչև անշընչացած՝
Վայրկյաններիս վերջին երազի մեջ՝
Ինձ համբուրե իբրև իր Ուլիսին տենչած՝
Վերջին շնչիս կառչած իմ Նավգիկեն...¹

Չարենցի կանայք երկրային էին, հրապուրիչ: «Նավգիկեն»-ում բոլոր կանանց կերպարները ամբողջացված են մի կնոջ մեջ՝ անհասանելի, առնչված, կրակ, երազանք, անընդհատ փոփոխվող, մերթ աղջնակի նման, մերթ՝ եզիպտոսի, մերթ՝ որպես արվեստի գլուխգործոց: Փոփոխվող են նաև նրան ձգտող տղամարդու իդոլերը: Նավգիկենի կերպարին Չարենցն անդրադարձել է նաև մոտավոր մահվան գագաթնային գրած «մայրամուտի» երգերում (1936.10.XII, Երևան): Այդ դժոխաթափալ ու մշտագիշեր օրերին Չարենցը որոնում էր իր փրկչին՝ Նավգիկենին:

Պ. Սևակը Չարենցին համեմատում է Հերակլեսի հետ, որի ամենամեծ սխրագործությունը հին հույները համարում էին ավգյան ախտոների մաքրումը: «Բանաստեղծությանը մատուցած նրա բոլոր ծառայությունների մեջ էլ մեծագույնը նույնն է, ինչ Հերակլեսինը»², – ասում է գրողը: Իսկ Չարենցն իրեն համեմատում է Կորնթոսի թագավոր Սիզիֆոսի հետ, ով աստվածների կողմից դատապարտված էր դժոխքում մի ծանր քար գլորելով լեռան գագաթը բարձրացնելու, որտեղից, սակայն, քարը ներքև էր գլորվում ու այսպես շարունակ: 1929 թվականին «Թուրթ Ակսել Բակունցին, գրված Լենինգրադից» բանաստեղծության մեջ Չարենցը գրում է.

Վայն՞ է մեզ լինել անինքնություն, անդեմ,
Եվ օրերում վատնել մեզ տրված գանձը զուր,
Ինչպես վատնել է այն ճորտը լեզենդական³:

Ապա 1934 թվականին իր դիստիքոսներից մեկում ավելացնում է.

Դու ձգտում էիր դաշնության, երբ անդա՛շն էր շուրջդ կյանքը. –
Այս է ահա, որ հնում – սիզիփյան աշխատանք են կոչել⁴:

«Հերոսի հարսանիքը» չափածո դրամայում Չարենցը հիշատակում է Տրոյայի հերոսներ Աքիլլեսին ու Հեկտորին, իսկ «Աքիլլե՛ս, թե՛ Պյերո» ինտերմեդիայում այս շարքը համալրում են Պատրոկլեսն ու Այաքսը:

Հունա-հռոմեական աստվածները տեղ են գտել Չարենցի ոչ միայն չափածո, այլև արձակ ստեղծագործությունների մեջ: «Երկիր Նաիրի» վեպում մենք հանդիպում ենք բժիշկ պ. Սերգեյ Կասաբարիչի՝ «Լեռայի գեղեցկություն ունեցող մանկահասակ» կնոջը: Վեպում հիշատակվում է նաև աստվածուհի Մայայի անունը, որ հայտնի է հնդկական դիցաբանության մեջ, ձիերը համեմատվում են քարացած նեոքենների հետ (Հունական դիցաբանության մեջ Նեոքեն տասներկու գավակներից գրկված մայր է՝ կերպարանափոխված արցունք թափող քարի):

Վկայակոչելով Չարենցի հեթանոսական պանթեոնը՝ ամենևին չի կարելի ժխտել նրա ստեղծագործության քրիստոնեական երանգները: 1920 թվականի հոկտեմբերի 6-ին Չարենցը

¹ԵղիշեՉարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Եր. 1987, էջ 313:

²Պ. Սևակ, «ԵղիշեՉարենցը և արդիականությունը» (Պ. Սևակի զեկույցը Ե. Չարենցի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ), սեպտեմբեր, 1967 թ.:

³ԵղիշեՉարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր. 1968, էջ 36:

⁴ԵղիշեՉարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 4, Եր. 1968, էջ 420:

գրեց «Մահվան տեսիլը», որտեղ նա պատրաստ է տալու պարանոցը «կարոտին այն երկնուղեշ», եթե միայն այդ գոհողությամբ հնարավոր լինի հայաստանը փրկել կործանումից: Ինքնագոհաբերման այս տարրը բանաստեղծությանը բարոյական ու քրիստոնեական լիցք է հաղորդում:

Լյանքի վերջին տարիներին բանաստեղծի հոգում պայքար էր տիրում: 1936 թվականի հոկտեմբերի 25-ին գրված «Վերջին աղոթք»-ում նա դիմում է տիրոջը.

Տե՛ր իմ, – էություն՝ ն իմ, – հարազատ իմ – այսինքն՝
Ա՛յն, որ չունեմ Լյանքում և չեմ ունեցել...¹

Ապա և ավելացնում է. «Չե՞ս զարմանում, Տե՛ր իմ, որ ես դիմում եմ քեզ» կամ «Տարօրինակ է, չե՞, որ ես դիմում եմ քեզ»: Սակայն արդեն դեկտեմբերին գրված «Տեսրապատիքոս»-ում, որի վերնագիրն ուղղակիորեն փոխառված է Նարեկացուց՝ «Ի խորոց սրտի խոսք ընդ աստուծո», թվում է, թե Չարենցը վերադարձել է քրիստոնեական հավատքի հանգրվանին:

Յուրաքանչյուր ժողովուրդ ունի իր հավաքական ճանաչողության հեղինակներն ու կերպարները, որոնք մատնանշում են, թե ինչպես է նա գնահատում իրեն: Մարգարե էր և Մ. Սարյանը, ով Չարենցին պատկերած կտավի կապույտ ֆոնի վրա եզիպտական դիմակ է դրել: «Մի տեսակ խորհրդավոր գործություն ունի դիմակը, – գրում է Սարյանը, – ամենաանարտահայտելի բանը կարելի է նրա միջոցով արտահայտել»²: Հանճարեղ նկարիչն այն դիտում է որպես ճակատագրի, հավերժանալու մարդկային ձգտման խորհրդանիշ:

Գրականություն

1. Եղիշեն Չարենց, Երկերի ժողովածու, հհ. 1-4, Եր., 1962-1968:
2. Եղիշեն Չարենց, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Եր., 1987:
3. Եղիշեն Չարենց, Պոեմներ, բանաստեղծություններ, Եր., 1984:
4. Եղիշեն Չարենց, Նորահայտ էջեր, Եր., 1996:
5. Ա. Շարություն, Դ. Վարուժանի Լյանքի և ստեղծագործության տարեգրություն, Եր., 1984:
6. Դ. Վարուժան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Եր., 1986:
7. Մ. Աբելյան, Երկեր, հ. Ա, Եր., 1966:
8. Եղիշեն Չարենց, Գիրք մնացորդաց, Անտիպ ժառանգություն, Եր., «Նաիրի», 2012:
9. Եղիշեն Չարենց, Անտիպ և չհավաքված երկեր, Եր., 1983:
10. Հուշեր Եղիշեն Չարենցի մասին, Ժողովածու, կազմ.՝ Ե. Հովհաննիսյան, Եր., 1986:
11. <https://hy.wikisource.org>:
12. <https://hy.wikipedia.org>:

Տեղեկություններ հեղինակի մասին.

Անի Շիրինյան- ԱրՊՀ գրականության և լրագրության ամբիոնի հայցորդ
e-mail: shirinyanani@rambler.ru

Հոդվածը տպագրության է ներառվում խմբագրական կոլեկցիայի անդամ, Բ.Գ.Դ., Ս.Խանյանը:

¹Եղիշեն Չարենց, Անտիպ չհավաքված երկեր, Եր., 1983, էջ 189:

²Հուշեր Եղիշեն Չարենցի մասին: Ժողովածու: Կազմ.՝ Ե. Հովհաննիսյան, Եր. 1986, էջ 179: